

Gènere i cooperació internacional per al desenvolupament en temps de covid-19

Gender and international development cooperation in times of Covid-19

Breogán Riobóo-Lois¹

ORCID: 0000-0002-7293-1694

Recepció: 20/07/20. Revisió: 19/09/20. Acceptació: 10/10/20

Per citar: Riobóo-Lois, B. (2021). Gènere i cooperació internacional per al desenvolupament en temps de covid-19. *Revista de Treball Social*, 220, 9-29. <https://doi.org/10.32061/RTS2021.220.01>

Resum

Amb aquest article volem abordar l'impacte de gènere que està tenint l'actual situació d'emergència sanitària provocada per la pandèmia de la covid-19 a escala global. Igualment abordarem les diferències que hi ha entre els països del Nord i els països del Sud quant a les seves necessitats i interessos enfront de la malaltia. Partim de la concreció de tres conceptes previs: covid-19, gènere i cooperació internacional per, des d'aquí, identificar els motius de la necessitat d'incloure la perspectiva de gènere tant en les anàlisis posteriors com en les decisions que es prenen durant la situació d'emergència. A continuació, ens acostarem als col·lectius que també reben un impacte especial durant aquest temps per després analitzar les diferències que hi ha entre els països del Nord i els països del Sud quant a les seves necessitats i interessos en la confrontació de la covid-19 segons la seva situació concreta. Finalment, extraurem una sèrie de conclusions a partir de l'anàlisi i les reflexions que hem dut a terme.

Paraules clau: Covid-19, dones, cooperació internacional, gènere, capitalisme.

¹ Graduat en Treball Social. Becari a la Universidad de Vigo, Departament d'Anàlisi i Intervenció Psicosocioeducativa. arioboo@uvigo.es

Abstract

In this paper we seek to address the gender impact that the current health emergency caused by the global Covid-19 pandemic is bringing about. We will also tackle the differences between the countries of the North and the countries of the South in terms of their needs and interests in the face of the disease. We start by defining three prior concepts: Covid-19, gender and international cooperation; we then go on to identify the reasons why it is necessary to include the gender perspective in both subsequent analyses and in the decisions made during the emergency situation; we will then approach the groups that are also experiencing a particular impact during this time in order to later analyse the differences between the countries of the North and the countries of the South in terms of their needs and interests in tackling Covid-19 depending on their specific circumstances. Lastly, we will draw a series of conclusions from the analysis and the reflections made.

Keywords: Covid-19, women, international cooperation, gender, capitalism.

Introducció

En els últims anys vivim una creixent proliferació dels suports a les perspectives feministes que s'han anat posicionant, no sense àmplies dificultats, en l'agenda política pública. Els múltiples esforços i la capacitat autoorganitzativa dels moviments feministes han aconseguit diferents avanços en les polítiques públiques, però són conscients de la necessitat de continuar avançant.

La situació actual d'emergència sanitària a causa de l'aparició de la pandèmia provocada per la covid-19 suposa, possiblement, un dels obstacles més grans als quals s'han hagut d'enfrontar les dones en els últims temps. En realitat, podríem dir que segurament serà l'obstacle més gran al qual ens hem enfrontat com a "sistema-món" (Grosfoguel, 2016, p. 153), però suposa i suposarà un gravíssim impacte de gènere a escala global que mirarem d'abordar d'ara endavant.

En aquest sentit, introduïrem tres conceptes clau sobre els quals pivotarà aquest article: la covid-19, originadora de la nova situació a escala mundial; el concepte de gènere, amb el qual podrem determinar posteriorment les implicacions que hi estan vinculades; i el concepte de cooperació internacional. Seguidament identificarem els motius pels quals es considera imprescindible incorporar la perspectiva de gènere, tant en les anàlisis com en la producció de polítiques públiques que afronten la malaltia i la recuperació dels diferents sistemes. A continuació, inclourem petites reflexions respecte a uns certs col·lectius que també s'estan veient perjudicats, com les persones grans, la infància o les persones amb diversitat funcional. Abans d'acabar, analitzarem les diferències que hi ha entre el Nord i el Sud global, quant a les seves necessitats i interessos enfront d'aquesta malaltia i la seva particular situació en el context internacional. Acabarem l'article extraient un seguit de conclusions amb les quals pretenem continuar construint un debat entorn dels diferents aspectes analitzats.

Conceptes introductoris: covid-19, gènere i cooperació internacional

Covid-19 va ser l'apel·latiu amb el qual l'Organització Mundial de la Salut (OMS, 2020) va identificar la nova malaltia infecciosa provocada per un coronavirus, una família de virus que poden causar malalties tant en animals com en éssers humans. Entre els símptomes més habituals que presenta hi ha la febre, la fatiga i la tos seca, encara que en cal afegir altres com la congestió nasal, la rinorrea, el dolor muscular i/o de gola o la diarrea, als quals se li continuen sumant alguns més recentment. La nova malaltia es va detectar a la regió de Wuhan, Xina, el mes de desembre del 2019. Ràpidament se'n va produir l'expansió a causa de l'alta transmissibilitat que té, especialment a través d'aquelles persones que, contagiades, no experimentaven cap mena de simptomatologia. L'afectació i letalitat més

elevades es concentren en les persones grans, sobretot, de més de 80 anys i, especialment, en aquelles que presenten patologies prèvies.

No era la primera vegada que passava una cosa així. Com indica Alonso (2003), només l'any 2001, el 20% del total de brots de malalties infeccioses que van ser comunicades a l'OMS van ser provocades per patògens desconeguts. Així i tot, com el mateix Alonso (2003), Castro et al. (2007) o Busquets (2011) afirmen, l'ingent nivell de globalització actual ha accelerat la transmissió de la covid-19, cosa a la qual els éssers humans hem contribuït amb els nostres actes, que incideixen sobre el canvi climàtic, com per exemple: la pol·lució, el moviment natural i forçat d'animals o les cures.

La situació actual evidencia la importància dels sistemes de cures, en els quals històricament les tasques principals han recaigut, i continuen avui recaient, molt majoritàriament en les dones (Grupo de Trabajo Cuidados y Género, 2020). Aquest fet ha propiciat que les cures tinguin la consideració de treball de gènere que, com indiquen Cortés et al. (2020), quan està remunerat es visibilitza i concedeix uns certs drets laborals, però quan no ho està, s'invisibilitza i perd els pocs drets que ostentava. Així i tot, mantenen o adquireixen fins i tot més obligacions en els àmbits personal i social, per la qual cosa és imprescindible incloure el concepte de gènere per a la nostra anàlisi.

El gènere es constitueix com un "concepte social" (AC SUR-Las Segovias, 2006, p. 7) que busca mostrar que els rols associats a homes i a dones no estan determinats pel caràcter biològic de la persona, pel seu sexe, sinó que varien segons els contextos culturals, socials, econòmics, històrics o polítics. Així doncs, les desigualtats de gènere són un producte cultural que prové de la transformació de diferències sexuals en desigualtats com a tal, relacionades amb aspectes econòmics, socials, culturals, polítics o ètics.

Per tant, les relacions de gènere són eines de definició i control social d'un sistema concret, definit en l'espai i en el temps, que atribueix drets i responsabilitats segons que la identificació es faci amb el gènere masculí o amb el femení (AC SUR-Las Segovias, 2006). Un context que en l'actualitat és el de la globalització neoliberal, capitalista, imperialista i patriarcal (Calvo, 2011); que busca la prevalença dels interessos masculins, especialment els dels homes rics, blancs, occidentals i heterosexuales.

El fet que el concepte de gènere sigui una construcció social i que en les últimes dècades estiguem immerses en un sistema capitalista global, ens porta al tercer concepte. Sotillo (2011) afirma, sobre la cooperació internacional, que segons el desenvolupament que s'estudiï es produirà una cooperació determinada, ja que no hi ha cap acord universal per a la seva definició com a tal. De totes maneres, es pot afirmar que es tractaria d'una relació entre dos o més països que busquen l'obtenció d'uns beneficis mutus, si bé la realitat ens presenta una gran unidireccionalitat que té molt a veure amb l'emergència i l'evolució de la cooperació internacional des dels seus inicis. En línies generals, són els països occidentals els qui

decideixen, exigeixen i retroalimenten un sistema de cooperació pensat per i per als seus interessos econòmics i/o geopolítics.

Quant a les malalties infeccioses, la cooperació internacional ha facilitat la definició, l'aïllament i la disponibilitat de mesures preventives terapèutiques i de diagnòstic que en limitin l'expansió. No obstant això, com afirma Barriga (2003, p. 370), "encara falta constituir una estructura sòlida de salut pública mundial que involucri totes les nacions amb els seus estats i comunitats" perquè ningú està exempt de les malalties emergents. A més, aquestes malalties "no tenen fronteres i la seva dispersió deriva de forma destacada de la globalització" (Busquets, 2011, p. 8).

Perspectiva de gènere i situació de les dones durant la pandèmia de la covid-19

La globalització capitalista patriarcal invisibilitza la importància de les dones en el sistema-món. Enfront d'això, la inclusió de la perspectiva de gènere de manera transversal en el disseny i implementació de tota mena de polítiques públiques és un element central per aconseguir un sistema-món igualitari. Consisteix a repensar la visió androcèntrica (AC-SUR-Las Segovias, 2006) modificant la lògica, aparentment natural, de la divisió sexual del treball. Precisament en aquestes condicions de divisió sexual del treball no es pot cuidar bé. En una entrevista conduïda per Dillon (2020), María Jesús Izquierdo, doctora en Economia i mestra de Teoria Sociològica a la Universitat de Barcelona, considera que els fenòmens atribuïts a la dependència van quedar en la llar, en l'àmbit privat. Al seu torn, una persona no és considerada com a ciutadana en les democràcies liberals en cas de no poder produir. Mitjançant aquesta divisió sexual del treball es produeix, per tant, una indefensió d'aquelles persones que han de menester que les cuidin, o que necessiten suports puntuals per a la seva pròpia autocura; una circumstància per la qual totes les persones passem en algun moment de les nostres vides, ja que som éssers interdependents.

La inclusió de la perspectiva de gènere en qualsevol decisió política és imprescindible en el camí de transformar el sistema-món i les diferents societats en les quals vivim. En la pandèmia que estem patint és un element crucial per "entendre els efectes primaris i secundaris" (Wenham et al., 2020, p. 846) de l'emergència sanitària en les persones i comunitats. Exclusivament a través de l'anàlisi de la situació i la presa de decisions amb perspectiva de gènere es procedirà al plantejament de polítiques i intervencions justes i equitatives (Ramos, 2020; García, 2020).

Sembla que "les desigualtats que pateixen les dones seran d'interès social, exclusivament, quan el patriarcat ho permeti" (Feminismes, 2020, p. 1). De les últimes crisis sanitàries no en vam aprendre la lliçó i així ho recull Smith (2019), que afirma que menys d'un 1% dels estudis acadèmics fets a posteriori en van estudiar l'impacte de gènere. Davant l'actual situació de crisi, l'exemple del sector sanitari evidencia una part d'aquestes desigualtats. Un sector en el qual fins a un 70% del personal són dones,

professionals a les quals s'invisibilitza i silenci, perquè en l'esfera pública només sembla haver-hi espai per al 30% restant del sector, és a dir, per als homes. Assistim novament al model que ens retrotrau a "els metges i les infermeres" (Feminismes, 2020, p. 2).

Per tot això, a continuació, presentem un quadre comparatiu de les necessitats pràctiques i dels interessos estratègics de les dones; segons resideixin en un país occidental o empobridor (es pren Espanya com a referència), o en un país empobrit,² habitual receptor d'ajuda internacional (taula 1). Segons ACSUR-Las Segovias (2006), les necessitats pràctiques estan relacionades amb els rols actuals de les dones i els homes, i tenen lloc en la vida quotidiana segons les funcions relacionades amb el seu rol específic. D'altra banda, els interessos estratègics caminen en el llarg termini i procuren la millora de les condicions de vida i del benestar de les persones més desfavorides, com les dones, per a la transformació de la societat i del sistema-món.

2 Fem servir les accepcions de països empobridors i països empobrits perquè segons Sotillo (2011, p. 23): "més enllà de les definicions (...) hi ha les connotacions que té el fet de qui defineix què i què és el que significa en el fons no sols una paraula, sinó un determinat concepte".

Taula 1. Necessitats i interessos de les dones segons resideixin en països empobridors o empobrits

Països empobridors		Països empobrits	
Necessitats	Interessos	Necessitats	Interessos
Manteniment del treball i/o dels ingressos que percebi, sense reduccions.	Inclusió de la perspectiva de gènere en els comitès de coordinació de la covid-19.	Alimentació stricto sensu.	Accés a serveis bàsics.
Alimentació i altres prioritats familiars.	Repartiment equitatiu del treball domèstic.	Atenció sanitària bàsica i especialitzada.	Sistemes educatius públics.
Seguretat psicològica i física (possible residència amb maltractador).	Atenció psicossocial gratuïta.	Atenció psicossocial.	Sistemes sanitaris i centres de salut públics amb polítiques de prevenció.
Salut mental, sexual i reproductiva.	Mesures especials enfront de la violència masclista en el confinament.	Accés a aigua potable.	Accés a la propietat de les terres conreades.
Cures a la infància i/o persones en situació de dependència i/o persones malaltes de covid-19.	Programes de suport social o comunitari enfront de situacions de violència masclista en el confinament.	Garantia d'ingressos (fins a 90% en economia informal).	Sistemes de reg i potabilitat de l'aigua.
Equips de protecció enfront de la covid-19.	Garantia d'ingressos davant la pèrdua de feina o la reducció del salari.	Accés a mètodes anticonceptius.	Modernització tecnològica.
Interacció social amb familiars i amistats.	Repartiment dels treballs domèstics i disseny de mesures públiques per al seu foment/obligatorietat.	Seguretat física i psicològica (guerres, fanatisme religiós, etc.).	Explotació pública dels recursos naturals de manera sostenible.
Capacitat econòmica (treball informal i/o precari).	Anàlisi amb perspectiva de gènere de l'afectació de la covid-19 en diferents àmbits.	Sabó i solucions hidroalcohòliques.	Seguretat física.
Productes d'higiene menstrual en els equips de protecció individual (EPI) per a treballadores.	Obligatorietat de complement del 100% del salari a les dones en cas d'ERTO.	Equips de protecció enfront de la covid-19.	Reconeixement de les dones com a subjectes de dret.
Presència en els comitès de coordinació enfront de la covid-19.	Prioritat de reingrés de les dones al lloc laboral en cas d'ERTO.	Espais dignes per a l'aïllament físic i el confinament.	Polítiques de promoció de la igualtat d'oportunitats.
Vacuna enfront de la covid-19.	Educació no sexista.	Accés a tecnologia i medicaments bàsics.	Garantia de necessitats bàsiques d'alimentació i foment de la sobirania alimentària.
Conciliació de les cures amb la feina en primera línia de risc (70% del personal sanitari, personal socio sanitari, de supermercats...).	Garantia d'accés i reforç dels serveis específics per a les dones.	Salut mental, sexual i reproductiva.	Política de gestió de residus.
	Garantia d'accés als EPI davant la covid-19.		Superació del neocolonialisme i cancel·lació del pagament del deute contret.
	Reforç del finançament dels serveis públics.		Reconeixement de la llibertat religiosa.
	Mesures de promoció de la igualtat real.		Producció per a l'autoconsum abans que per a l'exportació.
	Promoció del lideratge de les dones.		Reducció de la desigualtat i promoció de drets laborals.
	Desenvolupament d'estratègies de mitigació econòmica.		Capacitat de participació política.
	Avanç en polítiques ecofeministes.		
	Implantació de polítiques que garanteixin la conciliació real.		

Nota. Elaboració pròpia a partir d'ACSUR-Las Segovias (2006), Butler (2020), Cúneo (2020), García (2020), Grupo de Trabajo Cuidados y Género (2020), Gutiérrez i Ordaz (2020), Martín (2019), Moreno i Ayala (2020), ONU Mujeres (2020), Prieto (2020), Ramos (2020), Roy (2020), Shick et al. (2019), Smith (2019), Sotillo (2011) i Wenham et al. (2020).

És necessari indicar que a la taula incloem només algunes de les necessitats pràctiques i dels interessos estratègics que podem identificar en aquesta situació. Aquesta circumstància no indica que siguin les úniques opcions, ja que n'hi poden haver moltes altres segons la situació socioeconòmica o sociocultural de la persona en concret. Igualment, si en comptes de plantejar Espanya com a punt de partida de l'anàlisi dels països empobridors, ho fem amb Alemanya, els Estats Units o qualsevol altre estat, podríem incloure o eliminar diferents opcions. En tot cas, serveixi com a exemple per al que pretenem amb aquest treball, que no és sinó cridar l'atenció respecte a les àmplies diferències i desigualtats que hi ha segons en quin país toqui afrontar l'arribada o els rebrots de la covid-19.

A més, cal reconèixer la nostra posició eurocèntrica, que defineix, tot i que en som conscients i mirem d'objectivar les nostres apreciacions, les percepcions que tenim de la realitat, per la qual cosa podem caure en biaixos culturals a l'hora d'avaluar les diferents necessitats i interessos.

L'atenció de les necessitats pràctiques incideix en la millora de les condicions de vida, però no especialment en l'estatus social d'aquestes persones, més aviat al contrari. Parlant de les dones, en alguns casos poden tenir efectes perversos de reforç de les relacions tradicionals entre dones i homes. És per això que parar esment als interessos estratègics ha de ser l'opció prioritària a mitjà i llarg termini, perquè això generarà canvis en els rols preassignats a dones i homes, i d'aquesta manera facilitarà l'empoderament de les dones (AC SUR-Las Segovias, 2006). La situació que vivim no se circumscriu només a una qüestió sanitària, sinó que parlem també de la desigualtat de gènere imperant i en una situació encara més crítica que de costum (ONU Mujeres, 2020).

A més, cal destacar les grans diferències que hi ha entre països empobridors i empobrits. Entre els aspectes identificats podem ressaltar dos exemples paradoxals de la desigualtat mundial: l'accés als equips de protecció individual enfront de la covid-19 i l'atenció psicosocial.

D'una banda, situem com a interès estratègic als països empobridors la garantia d'accés als EPI, ja que, encara que amb unes certes dificultats a causa de l'augment exponencial de la demanda a escala internacional, n'hi ha existències i se n'espera un repartiment segons criteris sociosanitaris. En canvi, als països empobrits ho situem com una necessitat pràctica, perquè la realitat és que molts no compten ni tan sols amb la possibilitat d'accedir a aquests equipaments, o no en el volum o amb la qualitat desitjada. Així mateix, hi ha països que no disposen de centres sanitaris amb els equips i el personal adequat per afrontar una pandèmia com la de la covid-19. Mostra d'això és l'exemple que ens proporciona Roy (2020) quan afirma que entre el 30 de gener, data de la detecció de la primera infecció per covid-19 a l'Índia, i el 22 de març, dia del toc de queda decretat al país, el govern indi va permetre i fins i tot va afavorir l'exportació d'equips de protecció i respiradors cap a països empobridors en comptes d'atendre i protegir la seva pròpia població. Una mostra, per tant, de les conseqüències del capitalisme que genera que uns certs països hagin de donar resposta

abans a la producció exigida per qui ostenta la capacitat econòmica, que a dedicar els seus principals esforços a una producció autosuficient.

D'altra banda, situàvem l'atenció psicosocial com una necessitat pràctica de les dones als països empobrits alhora que la seva gratuïtat apareix com un interès estratègic als països empobridors. La diferència rau en l'existència de l'atenció de forma raonablement continuada en els països empobridors, mentre que en els països empobrits pot directament no existir avui dia o bé, en alguns casos, estar supeditada a projectes de cooperació internacional.

En observar la taula 1 en el seu conjunt s'aprecien les grans desigualtats que hi ha segons el lloc de residència, també des d'una perspectiva de gènere i tenint en compte, com ja esmentem prèviament, que no es recullen totes les possibilitats que hi ha. L'enfocament de gènere ja té un recorregut en l'àmbit de la cooperació internacional al desenvolupament. Així ho recull Carballo (2011), que explica també l'última de les evolucions provinents des de la perifèria, la de l'empoderament com a eina de generació de poder amb la qual afrontar el canvi necessari en les relacions de poder i en l'estructura que les sustenta.

Altres situacions: persones grans, infància, diversitat funcional, persones migrants

Butler (2020) assegura que afirmar que la llar es constitueix com un espai de protecció és parlar en sentit figurat, perquè moltes persones no disposen d'aquest espai, no tenen una llar pròpiament dita. En aquesta tessitura, l'aparició de la covid-19 va significar per a alguns governs una decisió de cost-benefici i segons això, algunes persones viurien i altres ineludiblement moririen. Segons l'autora, la "comunitat humana és igualment precària" (p. 2) i, en part, és el que ens va demostrar aquesta malaltia infecciosa, salvant les grans distàncies de les desigualtats prèviament esmentades.

Per això, per continuar avançant, és necessària una aproximació a la situació de col·lectius tradicionalment més vulnerables i que al llarg d'aquesta pandèmia estan patint també greus conseqüències. Amb aquest objectiu, presentem a continuació les necessitats pràctiques i els interessos estratègics de: persones grans, persones amb diversitat funcional, persones migrants i infància (taula 2). Igual que en la taula anterior, diferenciem entre les possibles necessitats i interessos segons on resideixin aquests col·lectius, en països empobrits o en països empobridors.

Taula 2. Necessitats i interessos de persones grans, persones amb diversitat funcional, persones migrants i infància segons resideixin en països empobridors o empobrits

	Països empobridors		Països empobrits	
	Necessitats	Interessos	Necessitats	Interessos
Persones grans	<p>Alimentació i accés a productes de protecció enfront de la covid-19. Atenció sanitària especialitzada. Salut mental i sexual. Relacions socials en confinament. Capacitat econòmica (pensions sota el llindar de la pobresa).</p>	<p>Respecte als seus drets en igualtat de condicions. Atenció centrada en la persona en l'àmbit sociosanitari. Repartiment de tasques de cures (àvies cuidadores). Programes de detecció i seguiment de la solitud. Reforç dels serveis públics per a gent gran. Atenció psicosocial. Enfortiment de les xarxes de suport social. Reformulació de la política d'atenció a les persones en situació de dependència. Garantia de finançament del sistema de pensions. Millora de les quanties de les pensions.</p>	<p>Alimentació i accés a l'aigua potable. Atenció psicosocial i sanitària bàsica i especialitzada. Garantia d'ingressos. Seguretat física. Sabó i solucions hidroalcohòliques i equips de protecció enfront de la covid-19. Salut mental i sexual. Espais per a l'aïllament físic i el confinament. Medicaments bàsics.</p>	<p>Accés a serveis bàsics. Sistemes sanitaris, centres de salut i educatius públics. Superació del neocolonialisme i cancel·lació del pagament del deute contret. Garantia de necessitats bàsiques d'alimentació. Reconeixement de la llibertat religiosa. Producció per a l'autoconsum abans que per a l'exportació. Capacitat de participació política.</p>
Persones amb diversitat funcional	<p>Alimentació i accés a productes adaptats de protecció enfront de la covid-19. Salut mental i sexual. Atenció sanitària especialitzada. Assistència personal. Personal de cures. Capacitat econòmica.</p>	<p>Supressió de barreres físiques, mentals i comunicatives. Respecte als seus drets en igualtat de condicions. Foment de la universalització de l'assistència personal. Promulgació d'una llei de vida independent. Foment de l'accés al treball ordinari. Assumpció, almenys, del SMI com a salari basi del treball protegit. Redisseny del sistema educatiu per ser realment inclusiu.</p>	<p>Alimentació i accés a l'aigua potable. Atenció psicosocial i sanitària bàsica i especialitzada. Garantia d'ingressos. Seguretat física. Sabó i solucions hidroalcohòliques i equips de protecció enfront de la covid-19. Salut mental i sexual. Espais per a l'aïllament físic i el confinament. Medicaments bàsics. Accés a suports tècnics.</p>	<p>Accés a serveis bàsics. Sistemes sanitaris, centres de salut i educatius públics. Superació del neocolonialisme i cancel·lació del pagament del deute contret. Garantia de necessitats bàsiques d'alimentació. Reconeixement de la llibertat religiosa. Reconeixement de la discapacitat com a factor diferencial en la cerca de la igualtat. Producció per a l'autoconsum abans que per a l'exportació. Capacitat de participació política i social. Transports públics i adaptats gratuïts.</p>

	Països empobridors		Països empobrits	
	Necessitats	Interessos	Necessitats	Interessos
Persones migrants	Alimentació i accés a productes de protecció enfront de la covid-19. Salut mental i sexual. Garantia d'ingressos i/o protecció de l'ocupació (en la seva majoria informal). Espais per a l'aïllament físic i el confinament. Permisos de treball i residència. Relacions amb la família i amistats del país d'origen. Accés a ajudes i prestacions (sense compte bancari...).	Programes d'educació per a la pau i multicultural. Regularització de la situació personal. Resolució dels conflictes als països d'origen. Foment de la cooperació d'igual a igual amb els països d'origen. Agilitació de l'homologació dels seus estudis. Politiques de reunificació familiar. Campanyes de conscienciació enfront de prejudicis i de foment de la tolerància i la convivència. Programes específics d'atenció a persones migrants segons les problemàtiques concretes.	Seguretat física. Alimentació i altres necessitats bàsiques. Aigua potable i productes d'higiene. Accés a l'aigua per a producció alimentària. Garantia d'ingressos. Lliure circulació, residència i treball.	Mesures enfront del rebuig i el pànic a les persones migrants. Politiques de lluita contra el racisme. Reversió de les polítiques antimigració, empitjorades a causa de la covid-19. Respects dels drets humans i dels tractats internacionals. Lluita contra la violència física i la violència armada. Eliminació de la segregació. Reducció de les desigualtats rics-pobres i Nord-Sud. Potenciació de la sobirania alimentària en origen.
Infància	Alimentació (tancament de menjadors). Equips adaptats de protecció enfront de la covid-19. Salut mental i activitat física. Més risc d'abusos, violència intrafamiliar i/o <i>ciberbullying</i> .	Reforma i actualització del sistema educatiu. Pactes educatius a llarg termini que incloguin l'educació per a la pau, no sexista, emocional i multicultural. Reforç i difusió dels serveis d'atenció a la infància. Politiques enfront del <i>ciberbullying</i> i els abusos.	Alimentació i accés a altres elements bàsics per a la vida diària. Aigua potable i productes d'higiene personal. Garantia del seu desenvolupament personal. Educació enfront de treball infantil.	Reducció de les desigualtats entre rics-pobres i Nord-Sud. Sistemes educatius públics amb accés garantit mitjançant beques d'estudis i/o gratuïtat per a les famílies més desfavorides. Transports públics gratuïts. Avanç en els processos de descolonització.

Nota. Elaboració pròpia a partir d'ACUR-Las Segovias (2006), Alconchel (2020), Cúneo (2020), Deiros (2020), Garralda (2020), Grupo de Trabajo Cuidados y Género (2020), Gutiérrez i Ordaz (2020), López (2020), Martínez (2020), Moreno i Ayala (2020), Pradilla (2020), Shick et al. (2019), Simón (2020) i Sotillo (2011).

Sens dubte, hi ha moltes altres necessitats pràctiques i interessos estratègics per als diferents col·lectius recollits en la taula. El nexa comú entre tots plegats s'identifica en els efectes del capitalisme i del colonialisme, que segueix present en forma de neocolonialisme, en un important nombre de països on les desigualtats són cada vegada més grans. El capitalisme provoca, entre altres conseqüències, la reculada dels drets socials, dels salaris, de la seguretat laboral i dels recursos per al benestar (Petras, 2011). Mentre que el neocolonialisme té el seu origen i pren el seu impuls en el terreny econòmic, havent establert l'exploració de l'ésser humà per l'ésser humà com a element vehicular del món modern (Verdesio, 2018). El

colonialisme ha estat la doctrina sobre la qual Occident ha llaurat la seva dominació política i econòmica en el món i, avui dia, continua present en forma de neocolonialisme que afavoreix el manteniment del control però mitjançant formes més subtils i indirectes.

Hi ha exemples com el de la República Democràtica del Congo, on les persones més pobres mengen poc i caminen molt per estalviar-se els costos del transport públic a la capital (Deiros, 2020). Una situació derivada de l'organització urbana i territorial del país, feta per Bèlgica durant l'època colonial. Diferents circumstàncies com aquesta recorren el món d'est a oest i de nord a sud, amb matisos i diferències entre si, però amb un denominador comú: la globalització capitalista neocolonial i patriarcal, generadora i amplificadora de desigualtats econòmiques i socials.

Un altre exemple és el cas de Gaza, que pateix un confinament obligatori i durador en el temps, la qual cosa sintetitza Garralda (2020), amb un sistema sanitari col·lapsat que a causa d'anys de bloqueig internacional no disposa dels recursos necessaris per atendre les necessitats més elementals. Igualment, les situacions de desigualtat s'estenen per tots aquells països subsumits en l'actualitat en processos de migració, ja que no és un bon moment per posar-se en camí cap al nord (Pradilla, 2020).

Una anàlisi de la covid-19 sota l'eix Nord-Sud

Atesa la identificació de les necessitats i els interessos duta a terme en les taules anteriors, és necessari indicar, com fan Shick et al. (2019), que cal imprimir un matis d'interseccionalitat entre les diferents formes d'opressió del sistema patriarcal dominant. Aquest matis és necessari perquè el gènere s'ha vingut entenent com una categoria universal, amb presència en tota mena d'opressions, quan, en realitat, no s'està tenint en compte la situació d'altres persones que no s'emmotllin al patró de "dona occidental, blanca, heterosexual i burgesa" (Hernández, 2018, p. 281). Per això és important incorporar a les anàlisis les múltiples discriminacions que es poden patir, perquè aquesta interseccionalitat permetrà valorar i visibilitzar cadascuna d'aquestes opressions.

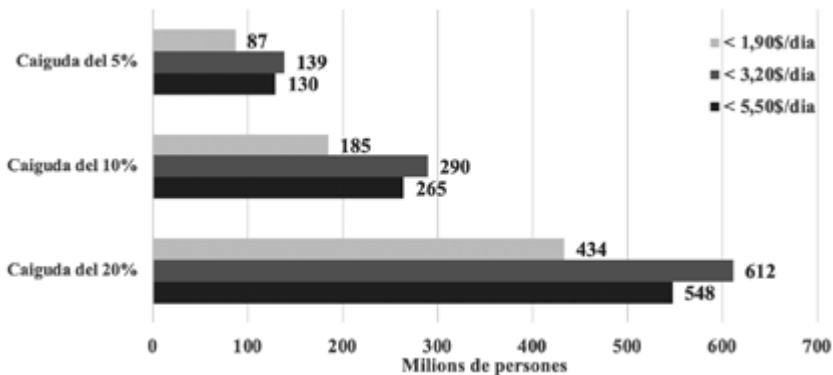
A més, l'expansió d'aquesta malaltia infecciosa ha generat una onada de "virus ideològics latents" (Žižek, 2020, p. 1), des de *fake news* a teories conspiranoiques o un important augment del racisme. D'altra banda, les desigualtats es fan abismals en situacions de crisi com l'actual (Feminismes, 2020).

Afegir a l'esdevenir de la globalització l'afectació que la covid-19 està tenint a escala mundial suposa engrandir encara més aquestes desigualtats i incidir en més mesura en el manteniment de les estructures i de les lògiques neocolonials. La globalització suposa la radicalització del capitalisme i l'exacerbació dels seus efectes evidenciant que la pandèmia que patim és un símptoma del canvi necessari (Barriga, 2003). Es tracta d'un senyal d'alarma en la cerca d'una reorganització de l'economia glo-

bal que deixi d'estar supeditada als mercats (Žižek, 2020) i que deixi de guiar-se pels patrons occidentals dels països empobridors (Sotillo, 2011).

La covid-19 suposa entrar en un període d'incertesa en relació amb els impactes que té quant a profunditat i durada. Aquest fet predisposa les poblacions i col·lectius més vulnerables a una situació molt més crítica de la que tenien fins al moment (Gutiérrez i Ordaz, 2020). Les autores, analitzant les dades recollides per l'Institut Mundial per a la Recerca en Economia del Desenvolupament de la Universitat de les Nacions Unides (UNU-WINDER per les seves sigles en anglès), identifiquen tres possibles escenaris respecte a la contracció dels ingressos o el consum per càpita, segons que aquesta contracció sigui: de fins a un 20%, un 10% o un 5%. L'estudi té en compte les dades de pobresa absoluta segons el Banc Mundial: viure amb menys de 5,50 dòlars al dia, menys de 3,20 dòlars al dia o menys d'1,90 dòlars al dia. A continuació, podem observar l'augment probable de persones vivint sota el llindar de la pobresa segons aquesta anàlisi (figura 1).

Figura 1. Projecció dels milions de persones vivint sota el llindar de la pobresa segons cada escenari

Font: Adaptació a partir de Gutiérrez i Ordaz (2020).

En funció d'aquestes possibles projeccions, podria tenir lloc una involució mundial que derivaria en un augment, molt important a més, del volum de persones vivint sota el llindar de la pobresa. Aquesta és una situació que no teníem des dels anys 90, quan va començar una reducció contínua i constant d'aquest indicador (Gutiérrez i Ordaz, 2020). Com es comprova en la mateixa figura, en l'escenari més benèvol parlem d'un increment global acumulat de més de 350 milions de persones sota el llindar de la pobresa per al conjunt de les 3 quantitats diàries estipulades. Ara bé, en el pitjor dels escenaris projectats, el volum global acumulat seria de pràcticament 1.600 milions de persones més que se situarien sota el llindar de la pobresa. A més, caldria afegir a aquestes dades les de les persones

que actualment estan en aquesta situació de vulnerabilitat i que veurien empitjorar, encara més, les seves condicions de vida. Potser ha arribat el moment d'una veritable aposta per una altra mena de polítiques de lluita contra la pobresa, entre les quals la renda bàsica universal és una opció molt interessant a tenir present.

Tal com comprovem en les taules 1 i 2 que hem presentat abans, hi ha grans diferències entre les necessitats pràctiques dels països del Nord i els del Sud. Encara que aquestes taules estiguin elaborades des d'una lògica de països empobridors enfront de països empobrits, les lògiques internes i globals mostren aspectes divergents entre Nord i Sud, que s'assemblen en molts casos a les diferències que hi ha entre empobridors i empobrits. Conscients d'això, Shick et al. (2019, p. 185) advoquen per mirar(-nos) "rumb al sud i des del sud".

Aquesta proposta enllaça amb la cooperació Sud-Sud que cada vegada agafa més impuls. Es tracta d'una de les formes de cooperació internacional més horitzontals i respectuoses entre les diferents poblacions objectiu i els seus respectius sistemes de govern. Per a Ayllón (2011) aquesta cooperació es caracteritza per ser un fenomen amb dues dimensions interrelacionades: una dimensió política en la cerca d'aliances i suports bilaterals amb la qual adquirir més pes negociador a escala internacional, i una dimensió tècnica en la qual dos o més països empobrits adquireixen capacitats particulars o col·lectives mitjançant la cooperació en coneixement, recursos i tecnologia.

La cooperació internacional Sud-Sud podria dotar de més capacitat alguns països enfront dels empobridors, de manera que no haguessin d'acceptar ser part de la roda capitalista que els assola. Aquesta roda gira entorn de l'espoli dels recursos naturals, principalment de les antigues colònies africanes, amb l'obligació de vendre a preu de saldo els seus recursos naturals a les grans empreses transnacionals, cosa que genera un gran impacte ecològic (que acaba incidint en l'aparició i propagació d'epidèmies) i social (Alonso, 2003). La roda continua amb la venda, mitjançant contractes multimilionaris, de tecnologia occidental (que en poc temps queda obsoleta en comparació a la que es fa servir al Nord).

Just al mig i com una baula més de la roda s'insereixen els diferents projectes i programes de cooperació internacional, als quals els països empobridors destinen una part residual de la plusvàlua que obtenen a costa seva. Uns projectes que en moltes ocasions són préstecs als països empobrits, que faran front als corresponents interessos acordats, augmentant successivament el seu deute extern. Conseqüentment, aquests països hauran de destinar, com afirma Grosfoguel per a TeleSUR (2020a), els seus ingressos al pagament d'aquests interessos i després, amb el que queda, afrontar les necessitats i els serveis bàsics de la seva població.

La geopolítica no es limita de manera exclusiva als països empobridors enfront dels empobrits. Dins dels primers, al seu torn, hi ha àmplies diferències entre els centrals i els perifèrics o entre el Nord i el Sud. Així ho anunciaven en el seu moment Rodríguez-Pose i Petrakos (2004), en l'anàlisi sobre els estats membres de la Unió Europea dels quals identificaven una

tendència que feia veure els grans desequilibris estructurals propis de la Unió. Sens dubte, la crisi generada per la covid-19 ha vingut a incidir en aquestes divergències, i han aflorat amb més intensitat reflexions sobre una possible ruptura de la Unió Europea davant les posicions insolidàries dels països del Nord.

La sortida d'aquesta crisi causada per la covid-19 s'està lligant al concepte de nova normalitat. Es tracta d'un concepte que s'origina, novament, a Occident i que s'ha instal·lat en el discurs i el relat polític internacional sense gairebé discussió ni anàlisi prèvia. Té una rellevància especial en aquells països que han anat prenent, i continuen fent-ho, mesures de restricció de la mobilitat i fins i tot de confinament de la població. Sota la intenció d'augmentar la seguretat pública davant possibles contagis, s'afavoreixen pràctiques com: més control social, pèrdua de drets i reculada de llibertats, formes de relació o d'expressió. A més, algunes d'aquestes pràctiques semblen encaminar-se a constituir un nou paradigma del nostre dia a dia.

Enfront d'aquesta possibilitat, hi ha qui defensa que caldria repensar i constituir un nou contracte social que inclogui, entre altres elements, els aspectes mediambientals (CLACSO TV, 2020).

Potser, podria ser el moment en el qual les organitzacions i institucions que ens han anat marcant les pautes del joc, les normes i regles a escala internacional des de mitjan segle xx (Sotillo, 2011) comencin a perdre un cert pes i rellevància. A més, és molt probable que es reestructurin els espais de poder i dels models econòmics a escala global. En paraules de Grosfoguel, recollides per TeleSUR (2020b):

Des del final de la Segona Guerra Mundial, estem davant del primer moment en el qual els Estats Units perden l'hegemonia mundial, en favor de la Xina. Els Estats Units estan entrant en una gran depressió davant la qual han destinat un trilió de dòlars buscant la reactivació del mercat sense obtenir resultats, mentre que la Xina ha nacionalitzat tota la seva producció interna per superar la crisi derivada de la covid-19.

Davant aquesta tessitura, cal tenir present que el treball social s'ha vinculat, històricament, a la prestació d'ajuda, la qual cosa connecta la disciplina amb el desenvolupament i la cooperació internacional (Morals i Vieitez, 2004). Per aquest motiu, és important destacar que, des del treball social, entre altres disciplines, es té la responsabilitat de generar i proposar estratègies d'ajust, canvi i transformació, des de l'acció i la praxi professional fins a l'àmbit de la política pública (Juliao, 2012).

Conclusions

En relació amb les dones, el que ens mostra la covid-19 és que quan les vides estan en perill el capitalisme no se sosté, especialment quan emmalalteixen les dones, que són les que estan contínuament en la primera línia de les cures; així doncs, quan les dones emmalalteixen el

sistema col·lapsa (Quiroga, 2020). Això és així perquè el sistema se sosté sobre l'esquena de les dones, "nosaltres sí que estem entrenades en això de salvar-nos. La vida ens va ensenyar sense estar-se de res" (Feminismes, 2020, p. 3).

Al llarg de l'anàlisi comparativa duta a terme s'ha constatat la desigualtat que hi ha entre les necessitats pràctiques i els interessos estratègics de les dones i d'alguns col·lectius en situacions de vulnerabilitat. Al seu torn, s'ha establert la comparativa interna entre les dones i, dins d'aquests col·lectius, en relació amb si el seu lloc de residència se situava en un país empobridor o empobrit. L'anàlisi és extrapolable de manera genèrica a la comparativa Nord-Sud, si bé hi poden haver múltiples realitats en les quals caldria endinsar-se pas a pas.

Així mateix, es fa patent la necessitat d'un canvi radical i permanent en l'àmbit polític-social, amb l'objectiu de contribuir a l'agitació de la lluita per l'equitat de gènere (Ramos, 2020) com a únic camí cap a la transformació de les societats i del sistema-món, adquirint un nivell superior de justícia social. Parar esment a les desigualtats dels col·lectius en situacions més desfavorides o vulnerables implica protegir i potenciar els seus drets i, a més, és irrenunciable per poder aconseguir aquesta justícia social superior.

La covid-19 va aturar el motor del sistema capitalista però no va aconseguir parar el del patriarcat. Amb tot, tenim l'oportunitat d'avaluar i decidir si estem d'acord a arreglar el motor o si és millor pensar a fer-ne servir un d'alternatiu. Se'ns ha ofert la possibilitat de repensar la màquina de la fi del món de la qual ens hem dotat, perquè "res podria ser pitjor que tornar a la normalitat" (Roy, 2020, p. 8). Per tot això, encara que sigui una labor complexa, és imprescindible observar els efectes beneficiosos d'aquesta situació. En aquest sentit, se'ns brinda l'oportunitat de pensar i construir una societat alternativa, més enllà dels estats-nació com un acord o un nou contracte social (CLACSO TV, 2020) de solidaritat global i cooperació, buscant vies alternatives per a la mobilització (Žižek, 2020).

Alguns aspectes com la cooperació Sud-Sud, la reestructuració dels espais de poder i decisió, i la inclusió de manera conscient i decidida de les perspectives de gènere i les anàlisis en clau feminista són irrenunciables. Aquests elements constitueixen, almenys, una part dels arguments amb els quals enfrontar-se al capitalisme rendista, que cerca augmentar els guanys per als propietaris de propietats físiques, financeres i intel·lectuals, mentre la major part de la població viu, o malviu, en la inseguretat econòmica estructural (Standing, 2020).

La globalització capitalista patriarcal tracta d'"imposar un relat en el qual la responsabilitat del col·lapse no sigui del mateix sistema, sinó d'un altre seguit de contingències menors" (Žižek, 2012, p. 11). Amb tota seguretat, la covid-19 no n'és una menor avui dia, encara que com afirma Standing (2020) no es pot permetre que qui va dissenyar el sistema capitalista culpi el virus de provocar la crisi econòmica.

D'altra banda, i per acabar, compartim la reflexió de Batthyány (CLACSO TV, 2020) en el diàleg que va mantenir amb la sociòloga, es-

criptora i mestra Saskia Sassen, en el qual incideixen sobre la rellevància de les ciències socials en aquesta mena d'esdeveniments, tant en la prevenció com en la presa de decisions per a enfrontar-los i la mitigació de l'emergència i la seva posterior sortida de la crisi. No s'entén que existeixin comitès de professionals sense presència de diferents disciplines de les ciències socials com el Treball Social, la psicologia o la pedagogia, entre d'altres. Les projeccions, les corbes i les vacunes són imprescindibles en una crisi sanitària, però perquè la resposta sigui adequada no n'hi ha prou. També és imprescindible la participació d'aquestes altres disciplines, que a vegades sembla que constitueixen el Sud de les ciències i se subsumeixen al que el Nord vulgui d'elles. La mitigació dels efectes derivats de la covid-19 i el manteniment i la millora de la qualitat de vida i el benestar social depenen del fet que els condicionants socials s'abordin de manera adequada.

Referències bibliogràfiques

- ACSUR-Las Segovias. (2006). *Cuestiones esenciales sobre género*.
- Alconchel, I. (2020, maig 7). El estado de alarma coloca de nuevo a los menores extranjeros no acompañados en una eterna sala de espera. *Eldiario.es*. Recuperat 22 febrer 2021, de https://www.eldiario.es/aragon/sociedad/menas-menores-extranjeros-coronavirus-estado-de-alarma_1_5968667.html
- Alonso, D. (2003). *Globalización y enfermedades infecciosas*. Real Instituto Elcano. http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_es/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_es/zonas_es/0012
- Ayllón, B. (2011). La cooperación Sur-Sur y triangular: otras formas de cooperar son posibles (y deseables). Dins J. A. Sotillo, *El sistema de cooperación para el desarrollo. Actores, formas y procesos* (p. 274-280). Catarata – Instituto Universitario de Desarrollo y Cooperación.
- Barriga, G. (2003). La globalización de las enfermedades infecciosas. *Revista Médica del Instituto Mexicano del Seguro Social*, 41(5), 369-371. Mediagraphic. <https://www.medigraphic.com/pdfs/imss/im-2003/im035a.pdf>
- Busquets, N. (2011). Globalización y enfermedades virales emergentes. *CReSAPIENS: Revista de divulgación científica del CReSA*, 1, 4-9. CReSA. <http://www.cresa.es/cresa3/banners/cresapiens/cresapiens01.pdf>
- Butler, J. (2020, març 30). Capitalism Has its Limits [Entrada blog]. Verso. <https://www.versobooks.com/blogs/4603-capitalism-has-its-limits>

- Calvo, J. (2011). *Los movimientos altermundistas y el futuro del Foro Social Mundial (FSM)*. Institut Català Internacional per la Pau. Recuperat de http://www.universitatdelapau.org/files/23-32688-document/calvo_jordi.pdf?go=3d7fa7fcaa728fb81001391a9cfb0af42f6eaefd8b57af66382195cf1cbbdf16249ceb97ac7020629c7ddd711c711f3eb447d25df2da1527
- Carballo, M. (2011). Migraciones, género y desarrollo. Dins J. A. Sotillo, *El sistema de cooperación para el desarrollo. Actores, formas y procesos*. (p. 255-260). Catarata – Instituto Universitario de Desarrollo y Cooperación.
- Castro, R., Erviti, J., i Leyva, R. (2007). Globalización y enfermedades infecciosas en las poblaciones indígenas de México. *Cadernos de Saúde Pública*, 23(1), 41-50. http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0102-311X2007001300006
- CLACSO TV (2020, abril 30). *Hablar de nueva normalidad es reconocer que algo no funcionó. Diálogo de Karina Batthyány con Saskia Sassen* [Video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?time_continue=3&v=gY1wxjN6iGs&feature=emb_title
- Cortés, L., Lacomba-Trejo, L., i Pérez-Marin, M. (2020). Levantando la voz: las cuidadoras en el hogar de personas en situación de dependencia. *Trabajo Social Hoy*, 89, 83-100. <http://doi.org/10.12960/TSH.2020.0006>
- Cúneo, M. (2020, gener 3). Entrevista a Yayo Herrero, antropóloga y activista. "No hay economía ni tecnología ni política ni sociedad sin naturaleza y sin cuidados". *Rebelión*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://rebellion.org/no-hay-economia-ni-tecnologia-ni-politica-ni-sociedad-sin-naturaleza-y-sin-cuidados/>
- Deiros, T. (2020, maig 7). RD Congo. El coronavirus ante el espejo de la desigualdad. *Eldiario.es: Des-protegidos*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://especiales.eldiario.es/desprotegidos/congo.html>
- Dillon, M. (2020, març 2). Apunten contra el patriarcado. *Rebelión*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://rebellion.org/apunten-contra-el-patriarcado/>
- Feminismos. (2020, març 27). Feminismo en tiempos del Covid-19. *Rebelión*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://rebellion.org/feminismo-en-tiempos-del-covid-19/>
- García, M. P. (2020). *Perspectiva de género en la pandemia del COVID-19*. Valedor do Pobo. https://www.valedordopobo.gal/es/essential_grid/perspectiva-de-genero-en-la-pandemia-del-covid-19-por-maria-paz-garcia-rubio-catedratica-de-derecho-civil-de-la-universidad-de-santiago-de-compostela/

- Garralda, A. (2020, maig 7). Gaza. "Sabemos lo que es estar confinados desde hace años". *Eldiario.es: Des-protegidos*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://especiales.eldiario.es/desprotegidos/gaza.html>
- Grosfoguel, R. (2016). Caos sistémico, crisis civilizatoria y proyectos descoloniales: pensar más allá del proceso civilizatorio de la modernidad/colonialidad. *Tabula Rasa*, 25, 153-174. Scielo. <http://www.scielo.org.co/pdf/tara/n25/1794-2489-tara-25-00153>
- Grupo de Trabajo Cuidados y Género. (2020). *Los graves impactos que tiene la pandemia en las desigualdades de género en la región*. CLACSO. <https://www.clacso.org/creemos-necesaria-colocar-en-el-debate-publico-los-impactos-que-tiene-la-pandemia-en-las-desigualdades-de-genero-y-el-cuidado-en-nuestra-region/>
- Gutiérrez, I., i Ordaz, A. (2020, maig 7). Un "tsunami de pobreza" que puede arrasarse a millones de personas., *Eldiario.es: Des-protegidos*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://especiales.eldiario.es/desprotegidos/en-datos.html>
- Hernández, A. (2018). Opresión e interseccionalidad. *Dilemata: Revista Internacional de Éticas Aplicadas*, 10(26), 275-284. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6278551>
- Juliao, C. S. (2012). Políticas públicas y de cooperación frente al desplazamiento interno en Colombia: el Trabajo Social en su análisis y reformulación. *Aldea Mundo*, 17(33), 7-14. Redalyc. <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=54332636002>
- López, V. D. (2020, maig 7). Brasil. La pandemia contra los que nunca existieron. *Eldiario.es: Des-protegidos*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://especiales.eldiario.es/desprotegidos/brasil.html>
- Martín, R. (2019, abril 23). Alianza por la Solidaridad: sólo el 15% de las mujeres africanas son propietarias de la tierra que cultivan. *Rebelión*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://rebelion.org/alianza-por-la-solidaridad-solo-el-15-de-las-mujeres-africanas-son-propietarias-de-la-tierra-que-cultivan/>
- Martínez, J. (2020). *Coronavirus y equidad en Salud Pública*. Escuela Andaluza de Salud Pública. <https://www.easp.es/web/coronavirusysaludpublica/coronavirus-y-equidad-en-salud-publica/>
- Morales, A., i Vieitez, S. (2004). Trabajo Social y desarrollo: algunos discursos y sus prácticas. *Portularia*, 4, 471-478. Digibug. <http://hdl.handle.net/10481/18312>
- Moreno, P., i Ayala, I. H. (2020, març 16). Cómo luchar contra el Covid-19 con perspectiva de género. *Rebelión*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://rebelion.org/como-luchar-contra-el-covid-19-con-perspectiva-de-genero/>

- OMS. (2020). *Brote de enfermedad por coronavirus (COVID-19)*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://www.who.int/es/emergencias/diseases/novel-coronavirus-2019>
- ONU Mujeres. (2020). *Atender las necesidades y el liderazgo de las mujeres fortalecerá la respuesta ante el COVID-19*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://www.unwomen.org/es/news/stories/2020/3/news-womens-needs-and-leadership-in-covid-19-response>
- Petras, J. (2011). *Imperialismo y barbarie*. Txalaparta.
- Pradilla, A. (2020, maig 7). Centroamérica. Un éxodo en cuarentena y rechazo al deportado. *Eldiario.es: Des-protegidos*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://especiales.eldiario.es/desprotegidos/centroamerica.html>
- Prieto, M. A. (2020). *“Las pandemias sí saben de Género”. ¿Y las medidas para la recuperación?*. Escuela Andaluza de Salud Pública. <https://www.easp.es/web/coronavirusysaludpublica/las-pandemias-si-saben-de-genero-y-las-medidas-para-la-recuperacion/>
- Quiroga, N. (2020). Coronavirus y economía: cuando el cuidado está en crisis. *Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales*. Recuperat de <https://www.clacso.org/coronavirus-y-economia-cuando-el-cuidado-esta-en-crisis/>
- Ramos, G. (2020). *¿Por qué es necesario analizar la pandemia desde un enfoque de género?*. Instituto Democracia y Derechos Humanos, Pontificia Universidad Católica del Perú. <https://idehpucp.pucp.edu.pe/notas-informativas/por-que-es-necesario-analizar-la-pandemia-desde-un-enfoque-de-genero/>
- Rodríguez-Pose, A., i Petrakos, G. (2004). Integración económica y desequilibrios territoriales en la Unión Europea. *Revista EURE (Santiago)*, 89, 63-80. <http://dx.doi.org/10.4067/S0250-71612004008900004>
- Roy, A. (2020, abril 12). La pandemia es un portal. *Lavaca* [en línia]. Recuperat 10 març 2021, de <https://www.lavaca.org/notas/arundhati-roy-la-pandemia-es-un-portal/>
- Shick, C., Zúñiga, D., Aguilar, P., Sabogal, A., i Cortés, N. (2019). *Al sur del sur: Reflexiones para una educación no sexista. Estudios Pedagógicos, XLV(1)*, 169-187. <http://dx.doi.org/10.4067/S0718-07052019000100169>
- Simón, P. (2020, maig 4). Las personas a las que ahora, en plena pandemia, sí quieren como trabajadoras. *Lamarea.com*. Recuperat 22 febrer 2021, de <https://www.lamarea.com/2020/04/17/las-personas-a-las-que-ahora-en-plena-pandemia-si-quieren-como-trabajadoras/>

- Smith, J. (2019). Overcoming the 'tyranny of the urgent': integrating gender into disease outbreak preparedness and response. *Gender & Development*, 27(2), 355-369. <https://doi.org/10.1080/13552074.2019.1615288>
- Sotillo, J. A. (2011). *El sistema de cooperación para el desarrollo. Actores, formas y procesos*. Catarata – Instituto Universitario de Desarrollo y Cooperación.
- Standing, G. (2020, maig 5). Coronavirus, crisis económica y renta básica. *El País*. Recuperat 22 febrer 2021, de https://elpais.com/elpais/2020/03/11/opinion/1583929510_196303.html
- TeleSUR. (2020a, abril 20). *El sistema neocolonial y la crisis por la Covid-19* [Vídeo]. TeleSUR Videos. <https://videos.telesurtv.net/video/820407/el-sistema-neocolonial-y-la-crisis-por-la-covid-19/>
- TeleSUR. (2020b, abril 15). *Grosfoguel: La pandemia ha sumergido la hegemonía de EE.UU.* [Vídeo]. TeleSUR Videos. <https://www.youtube.com/watch?v=Ni-ia1MSj1Q>
- Verdesio, G. (2018). Colonialidad, colonialismo y estudios coloniales: hacia un enfoque comparativo de inflexión subalternista. *Tabula Rasa*, 29, 85-106. <https://doi.org/10.25058/20112742.n29.05>
- Wenham, C., Smith, J., i Morgan, R. (2020). COVID-19: the gendered impacts of the outbreak. *The Lancet*, 395(10227), 846-848. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30526-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30526-2)
- Žižek, S. (2012). *¡Bienvenidos a tiempos interesantes!*. Txalaparta.
- Žižek, S. (2020). *Coronavirus is 'Kill Bill'-esque blow to capitalism and could lead to reinvention of communism*. RT. <https://on.rt.com/abs7>